

HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO

PRVI HRVATSKI
SLAVISTIČKI KONGRES

Zbornik radova
I.

Zagreb , 1997.

Andrew Roy Corin*
Los Angeles, USA

O REFORMAMA HRVATSKOGLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH KNJIGA U 13. STOLJEĆU

I

Više je puta izražena ideja da su se hrvatskoglagoljske liturgijske knjige, tijekom četiriju tamnih stoljeća iz kojih imamo samo fragmentarnu dokumentaciju, morale podvrgavati pojedinim redakcijama, odnosno revizijama ili reformama. Na primjer, u nekim novijim radovima J. Reinhart razvija tezu o redakcijama u 12. i 14. vijeku.¹ Za 12. stoljeće Reinhart pretpostavlja redakciju biblijskih tekstova, s osloncem (iako ne isključivim) na Vulgatu, koja leži u podlozi svih potonjih hrvatskoglagoljskih misalskih perikopa. Ova je redakcija mogla biti realizirana ili u okviru misala (naravno, starije redakcije), ili u jednoj hrvatskokrkvenoslavenskoj Bibliji koja se do danas nije sačuvala. U 14. stoljeće isti autor smješta račvanje dviju recenzija hrvatskoglagoljskih misala, takozvane A- (ili sjeverne) i B- (ili južne) recenzije, kojima pripadaju svi sačuvani kodeksi hrvatskokrkvenoslavenskog *Missale plenum*.² J. Tandarić je konstatirao da je u (vjerojatno) još starije

* Kada sam pristupio radu na ovom referatu, zamišljao sam ga kao ispitivanje jedne ideje koju je prije četrnaest godina iznio najistaknutiji strani poznavatelj hrvatske glagoljske problematike našeg vremena – František V. Mareš. Uslijed Marešove neočekivane smrti ovaj rad je ujedno i uspomena na njegov život i djelo.

¹ J. Reinhart, "Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts", *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 37, 1990, 193-241; id., "Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku bibliju", *Slovo* 39/40 (1990), 45-52; id., *Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchen Slavischen. Das glagolitische Missale romanum*, Habilitationsschrift Bečkog sveučilišta, 1993; id., recenzija A. Corina, *The New York Missal* (vidi bilješku 2), *Wiener slavistisches Jahrbuch* 39, 1993, 225-234.

² O podjeli na A- (tzv. sjeverne) i B- (tzv. južne) recenzije misala vidi M. Pantelić, "Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.", *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, 5-108, posebno 68-71; J. Tandarić, "Hrvatskoglagoljski ritual", *Slovo* 30, 1980, 17-87, posebno 76 i dalje; A. Corin, *The New York Missal: a Paleographic and Phonetic Analysis*, Columbus, Ohio, Slavica Publishers, Inc., 1991; i navedena djela J. Reinharta. O načinu na koji je moglo doći do ovakve dihotomije vidi J. Reinhart, *Untersuchungen*, 69-71; također J. Tandarić, "Sveto pismo u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima", pretiskano u zbirci *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost: rasprave i prinosi*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Provincijati franjevačka trećoredaca, Zagreb, 1993, 319-326.

vrijeme, pri prvoj prilagodbi slavenskih biblijskih tekstova zapadnom tipu lekcionara, došlo do korekcije početaka, a ponekad i krajeva perikopa prema Vulgati. U prvo vrijeme sredine perikopa su ostale manje-više netaknute, ali je tijekom vremena učinjeno sve više i više pojedinačnih izmjena prema latinskom tekstu.³ Buduća istraživanja dopuštaju da se još mnogo više govori o ovim prilagodbama hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova i njihovoj kronologiji.

Ovom se prilikom želim osvrnuti na jednu posebnu grupu pretpostavljenih reformâ, obnovâ ili redakcijâ hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga – tj. na one koje su neki autori smještali u 13. vijek.

Svi sačuvani hrvatskoglagoljski misali i brevijari pripadaju tipu misala, odnosno brevijara Rimske kurije, koji se obično karakteriziraju i kao franjevački.⁴

Izvan svake je sumnje da do verzija ovih knjiga koje su posvjedočene u 14. i 15. vijeku nije došlo bez sustavnog nadzora i redakcije. Međutim, ne znamo točno ni kada su ni gdje ovi homogenizirajući radovi izvršeni, u koliko navrata, tko su bili njihovi začetnici i tko ih je obavio.

Ne znamo čak ni kada, gdje, kako i pod kakvim su se okolnostima pojavile prve glagoljske liturgijske knjige "po zakonu rimskoga dvora". Prirodno je pretpostavljati da su prve kompletirane latinske knjige (tj., one koje sadrže rubrike i kompletne tekstove) s liturgijom papinske kurije, sa ili bez specifičnih franjevačkih karakteristika, stigle na istočnu obalu Jadrana rano, u drugoj četvrtini 13. vijeka, i da su mogle biti prevedene na crkvenoslavenski jezik u bilo koje vrijeme nakon toga. Prema van Dijk i Walkeru, franjevci su imali svoje, iako ne konačno, izdanje misala i brevijara već 1230. godine i sasvim je vjerojatno da su prvi hrvatski franjevci uskoro preveli te knjige ili prilagodili postojeće knjige prema njima.⁵

³ J. Tandarić, "Sveto Pismo . . .".

⁴ Za detaljnu diskusiju razvoja latinske liturgije "rimskoga dvora" i njenih franjevačkih adaptacija, vidi S. J. P. van Dijk i J. Hazelden Walker, *The Origins of the Modern Roman Liturgy*, Westminster, Md./London, The Newman Press/Darton, Longman & Todd, 1960. O tumačenju izraza "po zakonu rimskoga dvora" u hrvatskoglagoljskim kodeksima usp. također J. Vajs, "Co znači slova: 'по закону римского двора' v nadpisech hlaholských brevi'ářů chrvatských", *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića* (Jagić-Festschrift), Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1908, 230-234. O nekim franjevačkim elementima u glagoljskom misalu i brevijaru vidi J. Tandarić, "Franjevački element u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama", *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*, 36-40.

⁵ Ostatak starije (zatečene) situacije u vrijeme pojavljivanja misala rimske kurije nalazimo u jeziku i tekstu Splitskog fragmenta (usp. V. Štefanić, "Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije", *Slovo* 6-8, 1957, 54-133), Krakovskog odlomka misala (vidi J. Vašica "Krakovské zlomky hlaholské", *Slavia* 18, 1947, 111-137), fragmenta *Missale festium* (usp. M. Pantelić, "Hrvatskoglagoljski odlomak 'Missale festium'", *Slovo* 22, 1972, 5-25), i lista takozvanog Birbinjskog odlomka misala (vidi I. Berčić, *Čitanka staroslavenskoga jezika*, Prag, 1864, 33-34; V. Jagić, "Глаголическое письмо", *Энциклопедия славянской филологии. III. Графика у Славян*, Petrograd, Отделение русского языка и словесности Императорской академии наук, 1911, 147, 240, XIII; I. Milčetić, "Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu", *Radovi Staroslavenskoga instituta* 2, 1955, 93-128), koji se u raznim pogledima osjetno razlikuju od onoga što nalazimo u kasnijim kodeksima.

Međutim, postoje činjenice koje kao da govore u prilog reformâ ili revizijâ hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u *drugoj polovini 13. stoljeća*. Prvo, u referatu tiskanom 1985. godine F. Mareš je konstatirao da su se hrvatskokrkvenoslavenski grafički inventar i ortografija najviše približili idealnom sustavu i ustroju upravo u 13. st. i u prvoj polovini 14. vijeka.⁶ On je također tvrdio da do ovakve situacije nije nikako moglo doći spontanim, nekontroliranim razvojem. Naprotiv, ovo je bio rezultat svjesne, smišljene i pažljivo provedene službene reforme.⁷ Povod za reformu Mareš je vidio u neslaganju između tradicionalnog crkvenoslavenskog pravopisa i grafije i aktualnog stanja jezika nakon tri stoljeća razvoja na hrvatskom tlu. Ne radi se, dakle, o reformi vezanoj za uvođenje franjevačke redakcije misala i brevijara. Budući da Kukuljevićev odlomak misala iz 13. vijeka već predstavlja misal tipa rimske kurije (i to vjerojatno u franjevačkoj redakciji),⁸ a u njemu Marešova reforma nije do kraja realizirana,⁹ nameće se zaključak da bi ta reforma morala biti provedena negdje *poslije* uvođenja novog misala po franjevačkom modelu.¹⁰

Drugi argument u prilog reformi hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u drugoj polovini 13. stoljeća dao je još 1903. godine J. Vajs u pogovoru svom izdanju hrvatskokrkvenoslavenskog teksta Knjige o Jobu. Dok je Mareš zasnivao svoju tezu na razvoju samog crkvenog jezika i sredstava za njegovo pismeno prenošenje, Vajs je polazio od zahtjeva koji je ponikao uz konačno odobrenje slavenske liturgije sredinom 13. vijeka¹¹ – tj. od zahtjeva da se hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi, prvobitno prevedeni s grčkog i postupno tijekom dugog vremena prilagođenih prema Vulgati, konačno dovedu u potpuni sklad s latinskim tekstovima prihvaćenim u Rimskoj crkvi, i da se time zadovolje papinski uvjeti za uporabu slavenske liturgije.¹² U vezi s ovom tezom, kao i s Marešovom,

⁶ F. W. Mareš, "A Basic Reform of the Orthography at the Early Period of Croatian-Glagolitic Church Slavonic", u zborniku *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, redigirali G. Stone i D. Worth, Columbus, Ohio, Slavica Publishers, Inc., 1985, 177-181.

⁷ "It was rather the result of a conscious, methodical and purposefully deliberated official reform".

⁸ Vidi V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio*, Zagreb, JAZU, 1969, 57-58. Tekst fragmenta, ali u normaliziranom vidu koji ne odgovara u svemu originalu, izdao je Jagić u svojim *Primjermâ starohrvatskoga jezika. II. Uvod i primjermâ starohrvatski*, Zagreb, 1866, 1-6. Vjerojatno su prvi hrvatskoglagoljski misali "po zakonu rimskoga dvora" iz druge četvrtine 13. vijeka već sadržavali franjevačke elemente, ali ovo nije dokazano.

⁹ Najvažnije odstupanje od kasnijeg pravopisa se sastoji u tome što se u njemu stari znak za poluglas još uvijek skoro redovito upotrebljava na kraju riječi (javlja se u nekoliko slučajeva i štapić).

¹⁰ O drugim tekstološkim razlikama između Kukuljevićevog misala i svih kasnijih misala vidi bilješku 13.

¹¹ Ovdje je Vajs mislio na takozvane senjske i omišaljske privilegije.

¹² Up, J. Vajs, *Liber Iob*, Krk, Staroslavenska akademija, 1903, 66: "Iam vero ipsius (misli se na papu Inocenciju IV) decreti verba 'Nos igitur attendentes, quod sermo rei, et non res sermoni subiecta, licentiam . . . dummodo ex ipsius varietate litterae sententia non laedatur, auctoritate praesentium concedimus postulatam' in causa fuisse videntur, cur non solum glagolitici textus graecae originis ad normam latinae Vulgatae corrigerentur, sed etiam ansam datam fuisse novas versiones textui latino apprime respondentibus comparandi" [Kurziv je Vajsov, razrijeđeni tekst je od mene, A. C.] Ovom se mišljenju pridružio i J. Hamm, up. "Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša", *Slovo* 2, 1953, 30-31.

Kukuljevićev odlomak misala govori u prilog mlađoj, sekundarnoj reviziji nakon uvođenja franjevačke redakcije misala. Iako on nedvosmisleno pripada rimskom, odnosno franjevačkom tipu *Missale plenum*, ipak se njegov tekst u nekim detaljima razlikuje od svih sačuvanih misalskih kodeksa i fragmenata kasnijeg razdoblja.¹³

Ako su Vajsova i Marešova teza točne, samo po sebi se nameće pitanje: je li možda priprema hrvatskoglagoljskog misala i brevijara franjevačkog tipa učinjena tek u drugoj polovini 13. vijeka, ili su, naprotiv, bile dvije ili više reforma hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga tijekom tog stoljeća: jedna (ranija) u kojoj su stvorene knjige koje po općim obilježjima odgovaraju novom tipu latinskog misala i brevijara, i druga (kasnija) u kojoj su uklonjene pojedine nesavršenosti i razlike prema usavršenoj rimskoj odnosno franjevačkoj verziji ovih knjiga? Kao što smo već vidjeli, jedan fragment iz 13. vijeka, tzv. Kukuljevićev odlomak misala, nedvosmisleno podržava tezu o (najmanje) dvjema reformama, odnosno revizijama.¹⁴ Ovom prilikom želim ukratko iznijeti i pretresti, koliko format jednog kraćeg referata dopušta druge činjenice i argumente koji se odnose na eventualne reforme hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 13. vijeku, i tako se približiti odgovoru na pitanje: koliko je bilo reformâ ovih knjiga u tom prijelomnom stoljeću.

Već smo vidjeli dva različita čimbenika koji govore u prilog reformi, odnosno reviziji, u drugoj polovini 13. stoljeća, poslije pripreme prvih misala i brevijara rimske ili franjevačke redakcije. Jedan – crkvenopovijesni – temelji se na senjskom i omišaljskom privilegiju i pretpostavlja određene neminovne posljedice tih privilegija. Drugi – čisto lingvistički – nalazi glavni oslonac u srazmjerno velikoj dosljednosti i jednostavnosti hrvatskoglagoljske grafije i pravopisa u fragmentima nastalim (kako se misli) u 13. i početkom 14. stoljeća, i pretpostavlja svjesnu reformu koja je dovela do ove upadljive ujednačenosti.

Ovim argumentima se mogu dodati još dva. Prvo, činjenica da iz perioda do kraja ili blizu kraja 13. vijeka nije sačuvan nijedan kompletan hrvatskoglagoljski kodeks može se navesti kao argument u prilog službenoj reformi u periodu nakon uvođenja prvih misala i brevijara franjevačkog tipa, pod pretpostavkom da je ta reforma učinila sve ranije liturgijske rukopise (kakvim nam se čini Kukuljevićev odlomak) zastarjelim i neupotrebljivim.

Drugo, iako se franjevački tip misala počeo širiti Evropom već u prvoj polovini 13. vijeka, bilo je nekoliko ključnih događaja u drugoj polovini tog vijeka koji su mogli poslužiti kao povod za reviziju i standardizaciju hrvatskih glagoljskih knjiga. Tu možemo nabrojati pretpostavljeno izdavanje novih franjevačkih misala (1254.-1257.) i brevijara

¹³ Kukuljevićev odlomak ispoljava očito nagnuće prema misalima A- (tzv. sjeverne) recenzije. Međutim, on sadrži razlike prema svim kasnijim misalima obiju recenzija. Između ostalog, u njemu se perikopa iz Ivana 8, 46-59 završava riječima *I proš'd' po sredě ih', iděše i hoždaše tako*, što spaja ovaj spomenik s ćirilicom i grčkom tekstovnom tradicijom, ali ga odvaja od autoritativnih latinskih tekstova, kao i od svih kasnijih glagoljskih kodeksa. (Za jednostavno objašnjenje ove dodate rečenice vidi *The Anchor Bible: The Gospel According to John [I-XII]*, pripremio R. E. Brown, Garden City/New York, Doubleday, 1966, 360.) Također, secreta za 5. nedjelju posta drukčija je nego u svim kasnijim misalima. Ima i drugih, manje značajnih, razlika prema kasnijim kodeksima. Na primjer, graduale za 5. nedjelju posta (iz Ps. 142, 9-10) sadrži, za razliku od ostalih (kasnijih) rukopisa, interpolirane riječi "i ot vstajućih' na me" (iz slijedećeg teksta).

¹⁴ Kao što je na početku rada spomenuto, moglo je također biti revizija glagoljskih knjiga i prije ovog razdoblja (u 12. stoljeću), i poslije (u 14. stoljeću).

(1260.) prilagođenih prema Haymovom (Amonijevom) Ordinalu iz 1244. godine;¹⁵ Bonaventurinu instrukciju od 1260. godine svim franjevačkim zajednicama da imaju do sljedećeg generalnog kapitula ispraviti svoje misale i brevijare prema "boljoj verziji", koja im je već na raspolaganju;¹⁶ i, konačno, pretpostavljeno, ali ipak sporno propisivanje franjevačkih liturgijskih knjiga za sve crkve rimske biskupije od strane Nikole III. 1277. godine.¹⁷

II

Svim argumentima u prilog mlađoj reformi ili reviziji liturgijskih knjiga u drugoj polovini 13. vijeka mogu se staviti zamjerke. Prvo, nije sasvim sigurno da je "mirenje" između Rima i hrvatskih glagoljaša sredinom 13. stoljeća predstavljalo išta novo, i zato je jednako nesigurno da su senjski i omišaljski privilegiji mogli dati snažan poticaj reformi. Naime, Vajsova se teza zasnivala na starijoj slavističkoj tradiciji prema kojoj je slavenska liturgija bila zabranjena ili u najmanju ruku jedva trpljena sve do sredine 13. vijeka i da su senjski i omišaljski privilegiji proizašli iz zaokreta u papinskoj politici prema glagoljašima.

Danas je, međutim, ova koncepcija poljuljana iz dvaju smjerova. S jedne strane, kao što smo već vidjeli, ima razloga govoriti o organiziranom radu na obnovi liturgijskih knjiga i njihovog jezika, radu koji pretpostavlja zvanično priznanje i pokroviteljstvo već u periodu do privilegija. S druge strane, jasno je danas da se stariji historiografski konstrukt temelji na svega nekoliko spomena glagoljske pismenosti i slavenske liturgije u dokumentima iz čitavog razdoblja od tri i pol stoljeća koja su prethodila godini 1248. Štoviše, neke se tek posredno dotiču ove problematike, i skupa one dopuštaju u stvari razna i to međusobno suprotna tumačenja.¹⁸ Nasuprot onom tradicionalnom, koje uviđa

¹⁵ Van Dijk i Walker, *Origins*, 321-357.

¹⁶ Van Dijk i Walker, *Origins*, 322; S. J. P. van Dijk, edit., *Sources of the Modern Roman Liturgy: The Ordinals by Haymo of Faversham and Related Documents (1243-1307)*, vol. 2: *Texts*, Leiden, E. J. Brill, 1963, 419.

¹⁷ Van Dijk i Walker, *Origins*, 411; S. J. P. van Dijk, "The Legend of the 'Missal of the Papal Chapel' and the Fact of Cardinal Orsini's Reform", *Sacris Erudiri* 8, 1956, 76-142. Bez obzira na to kakve je dekrete Nikola III. stvarno izdao i bez obzira na njihov značaj za biskupije dalje od Rima, poznato je da su one biskupije pod jurisdikcijom Akvileje i zagrebačke nadbiskupije ostale izvan sfere upotrebe liturgije Rimske kurije; up. V. Štefanić, "Misal", *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965, 133-135.

¹⁸ Glavni su izvori za X. vijek: 10. zaključak splitskog sinoda godine 925. i dva pisma pape Ivana X. – prvo upućeno dalmatinskim biskupima, a drugo Tomislavu i humskom knezu Mihajlu Viševiću, sva tri teksta poznata su jedino iz tzv. *Historiae Salonitanae maioris*, kompilacije koja je nastala možda tek u 16. vijeku (vidi N. Klaić, "Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću", *Slovo* 15-16, 1965, 225-281, naročito 242 i dalje, i eadem, *Historia Salonitana Maior*, Beograd, 1967 (*Posebna izdanja SANU* 399)); za XI. vijek: pismo pape Aleksandra II. potvrđujući zaključke splitskog sinoda od godine 1060., kao i često raspravljani dijelovi *Historiae Salonitanae (minoris)* splitskoga arhiđakona Tome (vidi N. Klaić, "Historijska podloga, 258 i dalje, F. Rački, edit., *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, MSHSM* 26, 1894); a za 12. vijek: vijest o

viševjekovnu zabranu ili potisnuće slavenskog liturgijskog jezika, stoji očita činjenica da je glagoljaštvo ne samo ustrajalo, nego i raslo i širilo se, čak i u neke veće gradove, u ovom navodnom razdoblju progona. Na primjer, ne može se isključiti mogućnost da je Zadar postao žarištem i rasadništvom glagoljaške pismenosti pa možda čak i glagoljaške reforme već u razdoblju do privilegija, i to u isto vrijeme kada je taj grad bio jedan od

dočeku pape Aleksandra III. u Zadru (vidi A. M. Strgačić, "Papa Aleksandar III. u Zadru", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 1, 1954, 153-187), kao i vijest o braći Zorobabel, koji su odrasli u Zadru i "competenter . . . latine et sclauonice litterature habebant peritiam" (F. Rački, *Thomas*, 80).

U vezi s izvorima iz X. vijeka, nema ničeg što nas sprečava da vidimo u njima zabranu usmjerenu u prvom redu protiv slavenske liturgije u južnim – osobito zetsko-humskim – krajevima pod vlašću Mihajla Viševića (na što možda upućuje adresa upravo na njega kao humskoga kneza), a možda, sudeći po kasnijim svjedočanstvima, i u Bosni. Dalje, iako nema ozbiljnih razloga misliti da su zaključci i pisma izmišljeni, nismo u stanju kontrolirati, za većinu pojedinosti u njima, predstavljaju li tekstovi koji su do nas došli u *HSM* vjerne prijepise originalnih dokumenata (nedostaci sastavljača *HSM* dobro su poznati i komentirani u literaturi; vidi, npr., Klaić, *Historia*, 56 i dalje). Na kraju, čak i ako priznamo da oni u svim detaljima točno prenose sadržaj originalnih dokumenata iz 10. vijeka (a to zavisi, između ostalog, od toga treba li zaista ubaciti *poterit* ili *potest* ispred *tantum*, odnosno *tamen*, originala, usp. Klaić, "Historijska podloga", 243), točan smisao pojedinih izraza u njima ne može se nedvosmisleno odrediti. Na primjer, u 10. zaključku značenje ablativa *sclavinica lingua* nije prodiskutirano u literaturi i, čini mi se, nije samo po sebi jasno. Odnosi li se na kandidate koji se umiju služiti samo slavenskom liturgijom, na one koji bi se uopće njome služili, koji su pokazali prema njoj naklonost, ili je tu posrijedi neka druga namjera? U najužem tumačenju, naravno, ovaj izraz bi se morao odnositi na upotrebu hrvatskog ili crkvenoslavenskog jezika pri samoj ceremoniji napredovanja u činu! Niti su izrazi *gradu*, *clericatu*, i *promovere/promoveri* sasvim jednoznačni. Ostojić, na primjer, daje dva tumačenja izraza "in clericatu et monachatu" (usp. *Benediktinci u Hrvatskoj* I, Split, Benediktinski priorat, 1963, 154). Štoviše, u zavisnosti od izvorne interpunkcije, tekst se može tumačiti kao da se nisu smjeli rediti "slavenski" svećenici koji bi služili samo među monasima i klericima. Toplo se zahvaljujem profesoru Henryju A. Kellyju (University of California, Los Angeles) za pomoć u tumačenju latinskog teksta 10. zaključka.

Što se tiče 11. stoljeća, pismo Aleksandra II., strogo gledano, i ne zabranjuje slavensku liturgiju ni glagoljsku ni eventualnu ćirilsku. Jedino Tomino pristrasno izlaganje govori o strogoj zabrani i zatvaranju crkava u kojima se služi slavenska misa.

Dalje, jedine vijesti iz 12. stoljeća (u vezi s Aleksandrom III. u Zadru i braćom Zorobabel) kao da upućuju na mogućnost uobičajene, ako ne i službene, upotrebe slavenske liturgije u najvažnijem gradu sjeverne Dalmacije.

Konačno, već u prvoj polovini 13. vijeka na Krku (usp. Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb, JAZU, 1898, 4-5), i u drugoj polovini istog vijeka u Istri (isto, 10 i d.), pravni dokumenti su se izdavali glagoljicom na narodnom jeziku, a nije isključeno da je tako bilo već na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće (R. Katičić, "Die Literatur des frühen kroatischen Mittelalters in ihren slawischen und europäischen Zusammenhängen", *Wiener slavistisches Jahrbuch* 28, 1982, 27-52, str. 47). Prve sačuvane isprave su iz Novog iz godine 1309., usp. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 74-76. Teško je do ovakvog ugleda i službenog priznanja glagoljice moglo doći bez potpore *tradicije* priznate i službene upotrebe glagoljice na crkvenoslavenskom jeziku.

Činjenica da imamo svega nekoliko dokumenata iz 10., 11., i 12. stoljeća u kojima se govori o slavenskoj liturgiji, a nijedan vjerodostojan (u ovom pogledu!) izvor u kojem bi (pogotovo sjeverno – hrvatsko) glagoljaštvo bilo izričito zabranjeno, upućuje na zaključak da su u stvari zabrane, a ne dopuštanja slavenske liturgije bile epizodijskog karaktera tijekom ovih stoljeća.

najjačih centara latinske pismenosti u Dalmaciji.¹⁹ Senjska ploča, koja sigurno nije mlađa od 12. stoljeća, kao uostalom i sam senjski privilegij iz 1248. godine, upućuju na sličan zaključak pogotovu za taj grad.²⁰ Moramo dakle dopustiti veliku vjerojatnost da senjski i omišaljski privilegiji, usamljene potvrde o odnosima između Rima i hrvatskih glagoljaša u čitavom jednom stoljeću, nisu nikakav zaokret u crkvenoj politici, već potvrđuju postojeće stanje uz ponavljanje uvjeta, sasvim normalnih i očekivanih za jedan ogranak Katoličke crkve, pod kojima se može dopustiti liturgija na jeziku drukčijem od latinskog. Pod ovom tezom prirodno je pomisliti da su se i drugi ovakvi privilegiji morali ili barem mogli izdavati kad god su to prilike zahtijevale (npr. u slučaju neslaganja između glago-

Upravo do ovakvog zaključka je došla N. Klaić u vezi s događajima iz godine 1060. ("Historijska podloga", 264-265), dok za prvi splitski sinod Klaić misli da, obrnuto stavu njihovih nasljednika na saboru 1060. godine, splitskim biskupima "nije ni nakraj pameti da na prvom mjestu zadovolje zahtjev rimskog biskupa" i da je za njih pitanje slavenskog bogoslužja sasvim sporedne prirode (*Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, Globus, 1990, 80). Ova se teza potpuno slaže i s Van Dijkovim grupiranjem zabrane slavenske liturgije 1060. godine zajedno s raznim drugim ispoljavanjima opće reakcije u tim godinama u Rimu protiv liturgijskih utjecaja nerimske provenijencije (*Origins*, 71). Ako je sve ovo točno, moramo zaključiti da je bilo puno – vremenskog, ako ne i prostornog – mjesta za revizije i ispravljanja bogoslužbenih knjiga i u periodu do poznatih nam privilegija.

¹⁹ Dugo se držalo da su se franjevci trećoreci (i, pretpostavlja se, njihov običaj upotrebe glagoljice i služenja slavenske liturgije) pojavili u Zadru tek godine 1439. Međutim, sada je jasno da su barem neki samostanski trećoreci bili prisutni u tom gradu već godine 1251., a da se počeci njihovog formiranja tamo vide čak i ranije – godine 1235. (P. Runje, *Prema izvorima*, Zagreb, Provincijat franjevaca trećoredaca, 1990, 7-8 i 67-68). Dakle, kasni datum sačuvanih glagoljskih natpisa u tom gradu (tek od 15. stoljeća, vidi B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, JAZU, 1982, 2-3, 378) također se ne može uzeti kao dokaz kasnog pronicanja glagoljske pismenosti u taj grad.

Što se tiče benediktinskog reda, Ostojić ne vidi jasne indicije da su njihovi samostani u Zadru, niti muški niti ženski, poznavali slavensku liturgiju i glagoljaški književni rad ("Benediktinci glagoljaši", *Slovo* 9/10, 1963, 42). Međutim, M. Pantelić je pokazala da je glagoljski predložak Novakovog misala nastao u Zadru negdje poslije godine 1317., a da ima razloga misliti da su benediktinke Sv. Marije (S. Mariae Minoris) tamo čitale regulu i živote svetaca "hrvatski" još od vremena narodnih vladara ("Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.", *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, 5-108, posebno str. 35, 75, gdje upućuje čitaoce i na Ostojića, *Benediktinci u Hrvatskoj*; istina, Ostojić nije vidio potvrde ni za jedan ženski benediktinski glagoljaški samostan niti u Zadru niti drugdje). Pantelić ("Prvotisak", 35) predlaže da se Novak možda služio jednim latinskim, a možda i glagoljskim misalom samostana Sv. Marije u Zadru. Budući da je Novak bio svjetovnjak, još je vjerojatnije da je do kombiniranja elemenata i stvaranja glagoljskog misala koji upućuje na zadarski ženski benediktinski samostan došlo već u predlošku Novakovog misala.

U ovoj je vezi bitna naravno i mnogocitirana i mnogodiskutirana vijest o svečanom dočeku pape Aleksandra III. u Zadru godine 1177. *immensis laudibus et canticis in eorum sclavica lingua*, koja se najčešće tumači kao potvrda za široku upotrebu slavenske liturgije u tom gradu (vidi bilješku 18). Iako je Strgačićev zaključak o hrvatskom (valjda to treba tumačiti kao "crkvenoslavenskom") liturgijskom jeziku kao službenom (i jedinom) u Zadru u ovo vrijeme sigurno pretjeran, ipak su njegovi argumenti za vjerodostojnost Bozonove vijesti ubjedljive.

²⁰ O Senjskoj ploči vidi B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, 315-316.

ljaškog i latinaškog svećenstva nekog mjesta u vezi s pravom na slavensku liturgiju i uvjetima pod kojima se ona smije primjenjivati). Ovom se tezom, naročito u svjetlu očite činjenice da je veliki dio dokumentacije propao tijekom stoljeća, objašnjava inače čudna okolnost da su privilegiji (kako nam se danas barem čini) izdani upravo i samo Senju i Omišlju (tj. krčkom biskupu u vezi s omišaljским benediktincima), a ne i nekim drugim gradovima, općinama, samostanima, itd.²¹

Dalje, grafijsko-ortografske promjene na koje je Mareš ukazivao (izbacivanje slova "iže", širokog "o", granatog "m", kao i starog slova za poluglas iz inventara znakova hrvatske glagoljice) proizlaze iz čimbenika koji su bili prisutni u jeziku već mnogo prije sredine 13. vijeka, pa se ne vidi koja bi *lingvistička* okolnost uvjetovala da se ove stare ortografske nedosljednosti reguliraju baš u ovo vrijeme. Naprotiv, za sve ove simbole bi se moglo pretpostaviti tiho i postupno izumiranje koje se odigravalo kroz cijeli 13. vijek ili čak ranije, dok su njihovi posljednji ostaci ponekad vidni čak i u 14. vijeku. Tako granato "m" izvan ligatura, s rijetkim izuzecima, ne izlazi iz 12. stoljeća; "iže" u fonetskoj službi izvan ligatura već je u 13. vijeku uglavnom ograničeno na početak riječi, a u ovoj se službi još uvijek može naći na više mjesta u Vatikanskom kodeksu I 114; široko "o" je rijetko i u ranijim stoljećima, a stari poluglas kao da postupno ustupa pred praktičnijim štapićem tijekom 13. stoljeća.

Što se tiče potpunog nestanka svih kompletnih kodeksa iz ranijeg perioda, ovo se ne objašnjava tako lako njihovom navodnom zastarjelošću prema novim "modernim" rukopisima. Uzimajući u obzir veliku vrijednost opsežnih rukopisnih kodeksa u vjekovima za koje imamo podatke, moramo smatrati vjerojatnijim da su se "zastarjeli" rukopisi i dalje upotrebljavali dok nisu dotrajali ili da su mnogi pretvoreni u palimpseste tako da se barem njihova pergamena spasi od propasti. Iz današnje perspektive nijednu od ovih mogućnosti ne možemo dokazati. Međutim, posve je nevjerojatno da bi se u jednom mahu svi rukopisi u upotrebi kroz čitav hrvatskoglagoljski teritorij proglasili nevažećim i neupotrebljivim. S druge strane, tijekom nekoliko desetljeća, u kojima su postupno stizale i nakupljale se knjige novije – odobrene – redakcije, i u kojima su se ljudi postupno navikavali na tu novu redakciju, na stare bi se knjige sve manje gledalo kao na normu, na vezu s tradicijom, i na knjige s kojima je "lakše" raditi, a sve više bi se u njima vidjela zastarjela i prevladana stvar koja otežava služenje mise i čitanje ili pjevanje liturgijskih časova. Valja imati u vidu i tu upadljivu okolnost da čak i iz 14. vijeka imamo sačuvana samo dva kompletna kodeksa *Missale plenum*, kao i nekoliko brevijara i kombiniranih misala-brevijara. Kada je već tako, nije isključeno da potpuni nestanak svih starijih kodeksa dugujemo jednostavno našoj lošoj sreći – tj., da su mnogi rukopisi koji su nastali u 13. vijeku zaista još postojali i upotrebljavali se u 14., pa čak i u 15. stoljeću, ali da su oni svi tijekom

²¹ Isto tako, ukoliko su privilegiji 1248. i 1252. godine zaista predstavljali znak pomirenja između Rima i glagoljaša, moramo dopustiti da je bilo i drugih "mirenja" tijekom ranijih stoljeća. Na primjer, N. Klaić je pretpostavljala upravo takvu epizodu za Krk i vjerojatno neke druge sjeverne krajeve za vrijeme protupape Honorija II. (vidi "Historijsku podlogu", 261 i dalje), dok F. Šanjek vidi porast ugleda slavenske liturgije nakon obnove ninske biskupije (up. *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1975, 48).

potonjih vjekova podlegli onim opasnostima koje prijete svakoj knjizi u svako vrijeme: požaru, vlazi, glodavcima i slično.²²

Konačno, ne postoje nikakvi izravni dokazi da su navedeni ključni događaji u Italiji u vezi s liturgijom zaista prouzrokovali odgovarajuće revizije ili reforme kod hrvatskih glagoljaša.

III

Ipak, nasuprot spomenutim primjedbama, naši argumenti u prilog reformi u drugoj polovini 13. stoljeća mogu se potkrijepiti raznim dodatnim okolnostima. Kao podršku Mareševim grafijsko-ortografskim argumentima, možemo ukazati na upadljivu ujednačenost nekih ortografskih rješenja u kasnijim rukopisima misala. Na primjer, nasuprot često spominjanom kolebanju u upotrebi slova "a", "štapića" i "apostrofa" na mjestu starog poluglasa, imamo kod većine rukopisa misala već u 14. stoljeću (uključujući vjerojatno najstariji I 114) uopćenu upotrebu slova "a" u vezniku *na* i zamjениčkim oblicima muškog roda *sa* i *ta*.²³ Dalje, svi rukopisi misala ispoljavaju znakove jednakog i svjesnog reguliranja refleksa *a* i *e* za nazalni vokal prednjeg reda kada je slijedio iza palatalnog suglasnika.²⁴ I sama činjenica da svi rukopisi misala (nisam još u stanju da odredim vrijedi li ovaj zaključak u istoj mjeri i za mnogobrojnije i lingvistički raznorodnije rukopise brevijara), makar gdje bili napisani, reflektiraju u većoj ili manjoj mjeri neki daleki predložak s miješanim ikavsko-ekavskom zamjenom *ě*, govori da se hrvatskoglagoljski misali nisu slobodno razvijali i prepisivali na raznim južnim (kasnijim ikavskim), srednjim (kasnijim ikavsko-ekavskim) i sjevernim (kasnijim ekavskim) teritorijima za cijelo vrijeme od 10. do 14. vijeka, već da je u jedno vrijeme nakon gubljenja glasa *ě* došlo do pripremanja nove redakcije tekstova na terenu s miješanim refleksom. Karakteristični su, također, i pojedini leksikalizirani primjeri sa slovom "ě" kao grafijskim refleksom za poluglas, npr. *děci*, *děceri*, itd.,²⁵ koji su skoro dosljedni u svim rukopisima misala, iako nisu mogli biti vrlo rašireni u dijalektima (znamo doduše da je pisanje ovog korijena sa slovom "ě" ili "e" niklo vrlo rano u hrvatskoglagoljskim tekstovima). I u duktusu, kao što je pokazala T. Eckhardt, 13. vijek predstavlja prijelomnu točku. Upravo u ovom stoljeću hrvatska knjiš-

²² Na zaključak da se u 13. vijeku liturgijski rukopisi nisu izbacivali iz upotrebe samo zato što su ih nadmašile novije verzije jasno upućuju primjedbe Van Dijka (*Origins*, 11, 113 i dalje, 119, 140-141, 218 i dalje, 227) u vezi s latinskim rukopisima istog razdoblja.

²³ Up. A. Corin, *The New York Missal*, passim, naročito 206-219.

²⁴ Up. Corin, *The New York Missal*, passim i 245-254. Neka rješenja u reguliranju upotrebe slova "e" i "ě" također upućuju na redaktiranje u podlozi svih postojećih rukopisa misala: tu možemo spomenuti dosljednu upotrebu slova "ě" u položaju pred "i" za pretpostavljeni iskonski vokal *e* u nekim biblijskim imenima tipa *ijuděi*, itd., relativno dosljedno uopćavanje upotrebe "ě" u veznicima *idě*, *doiděže*, *don'děže*, kao i prevladanje slova "e" u prilogu *nine*. Ipak, ova se uopćavanja zapažaju već u najstarijim fragmentima.

²⁵ Up. Corin, *The New York Missal*, 65 i passim.

ka (uncijalna) glagoljica dostiže najdosljedniju primjenu dvolinijske sheme pisanja.²⁶ Ni prije ni poslije ovog vremena neće biti takvog jednostavnog sustava koordiniranja slova u glagoljici. U ovome su njeni zaključci upadljivo slični Marešovim u vezi s inventarom slova i ortografijom.

Kukuljevićev odlomak misala u ovom slučaju pruža određenu, ali mnogo slabiju i nesigurniju potvrdu za sekundarnu reviziju hrvatskoglagoljskog misala u drugoj polovini 13. vijeka. Oblik *semrti* se pojavljuje dva puta, oba s korijenskim vokalom *e*. Osim priloga *nine*, koji se pojavljuje uvijek s posljednjim vokalskim slovom "e" već u najstarijim hrvatskim fragmentima, jedini ekavizmi u tekstu su aoristi *otvećашe* i *otveća*, po kojima se ovaj tekst ne razlikuje od kasnijeg I 114 i nekih drugih misalskih kodeksa. Oblik *ezik*' (umjesto *žzik*'²⁷) u gradualu za petu nedjelju posta predstavljao bi odstupanje od kasnije norme kada bi se pojavio u lekciji. Međutim, u oracijama se oblik ovog korijena s početnim *je-* javlja na ovom mjestu u nekoliko rukopisa. Jedino što upućuje na zaključak da ovaj tekst prethodi redakciji u podlozi svih kasnijih misala je potpuni izostanak primjera za vokalizaciju, čak i u jednosložnom vezniku *nv*, koji je prisutan u četiri primjera, uvijek s poluglasom ili štapićem.²⁸ Na prvi pogled se može činiti da se jednostavno radi o rukopisu koji je stariji od vokalizacije. Međutim, ako je on zaista nastao, kako se čini, sredinom 13. vijeka (a nije moglo biti mnogo ranije), onda je sigurno da je taj proces već bio započet, i da je *moglo* doći do primjera vokalizacije u onim oblicima (*na*, *ta*, *sa*) u kojima je vokalizacija kasnije postala *norma*, kao rezultat svjesne odluke da to tako bude, barem u lekcijama misala.²⁹

Dalje, iako smo vidjeli da propast svih ranijih hrvatskoglagoljskih kodeksa ne može poslužiti kao čvrst dokaz za provođenje jedne reforme koja je momentalno ili tijekom

²⁶ T. Eckhardt, "Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice", *Radovi Staroslavenskog instituta* 2, 1955, 59-91, posebno 83-86. Istina, Eckhardt je vidjela u ovome kulminaciju jedne *razvojne tendencije*, ali se ne možemo oteti dojmu da su pisci nekih sačuvanih fragmenata ovog (13.) vijeka bili naročito *svjesni* poželjnosti da se sva slova u njihovom tekstu smjeste potpuno u prostor između dviju orijentacijskih crta. Ako gledamo, na primjer, snimke *Missale festivum* (reprodukcije kod M. Pantelić, "Hrvatskoglagoljski odlomak ...", 5-25), i slično u nekim, iako ne u svim, fragmentima 13. vijeka, vidimo da i ona slova koja prelaze naročito donju orijentacijsku crtu i zalaze u donji međuprostor, čine to vrlo malo i zaista na estetski neuspjeli način, gotovo bi se reklo stidljivo, kao da je pisar svjestan da je to nepoželjno, iako oblik dotičnih slova (osobito "p", "z", "ju") to zahtijeva.

²⁷ Usp. Jagić, *Priměri*, 2. U stvari, početno slovo ove riječi u originalu nije (barem danas) čitko, tako da bi Jagićevo čitanje s "e" trebalo zapravo smatrati nepouzdanim.

²⁸ I neki drugi oblici kojima kasniji pisari rado daju vokalizirani oblik iako nisu, strogo gledano, u jakom položaju (*svljudet* 2 puta, *svljudaju*, *vb veki* 2 puta), javljaju se bez vokalizacije.

²⁹ Ovo uopćavanje oblikâ *na ta sa* vidimo već u lekcijama vjerojatno najstarijeg misala I 114. U najstarijem brevijaru Vb1, koji je stariji od misala I 114, nailazimo na sporadične slučajeve vokalizacije, kao i na izrazitu tendenciju hiperkorektnog pisanja početnog sloga *na-* sa štapićem ili apostrofom. Međutim, o normi kakvu zapažamo u misalima ne može biti govora (barem u onim lekcijama koje sam detaljno analizirao (Djela apostolska i 1 Samuel). Od datiranih spomenika dvije najstarije isprave iz Novog iz godine 1309. pokazuju vokalizaciju već dosljedno provedenu. Da je vokalizacija već bila započeta sredinom 13. vijeka jasno pokazuju primjeri u nekim od brevijarskih fragmenata koje je u posljednje vrijeme izdala M. Pantelić ("Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća", *Slovo* 41/43, 61-146).

relativno kraćeg vremenskog razmaka učinila ranije liturgijske rukopise neupotrebljivim, vidjeli smo isto tako da protudokazi imaju samo relativnu vrijednost.

Na kraju, može se dodati još jedan posredan dokaz u prilog reformi glagoljskih bogoslužbenih knjiga poslije uvođenja prvih misala i brevijara franjevačkog tipa. Više puta je dokazivano da su stariji hrvatskoglagoljski biblijski tekstovi iz perioda do kraja 13. vijeka većinom nastali kao prijevodi s grčkog. Tijekom vremena, zbog postupnog pojedinačnog prilagođavanja tekstova prema Vulgati, uvođenja grešaka u tekstovnu tradiciju, i pojedinačnih zahvata korekture, morale su nastati i širiti se stematološke razlike u tekstu liturgijskih knjiga, pa su se razne stematološke grane morale ukrštavati, što je nužno dovodilo do velike šarolikosti teksta pojedinih knjiga. Ovo je normalna i očekivana pojava u svakoj rukopisnoj tradiciji, koja se mora uklanjati povremenim "revizijama" ili "obnovama" knjiga. Ovakve slučajeve stematološkog razgranavanja vidimo i te kako u kompletnim rukopisima 14. i 15. stoljeća.³⁰ Međutim, iako i dalje nailazimo na pojedine odjeke grčkog teksta biblijskih knjiga, kao i na zabune koje su višekratnim prepisivanjem postale dio tradiranog teksta, ipak stematološke razlike koje zapažamo u tekstovima tog kasnijeg perioda, barem što se tiče misala, kao da su se počele tek početkom 14. vijeka uvoditi u jednu dotad jedinstvenu redakciju.³¹ Istina, reguliranje tekstova koje je dovelo do ove ujednačene redakcije moglo se načelno obaviti u vrijeme pripreme prvih liturgijskih knjiga franjevačkog tipa. Međutim, kao što smo vidjeli, ima nekoliko ortografskih i tekstovnih osobina koje odvajaju Kukuljevićev odlomak od svih sačuvanih rukopisa misala. Moramo zato zaključiti da je u prvim glagoljskim misalima i brevijarima Rimske kurije ostao određen broj nesavršenosti koje su se uklonile kasnijom revizijom, ali prije one koja je dovela do razgranavanja kasnije A- i B-recenzije misala.

Sve u svemu, možemo smatrati vjerojatnim da se zaista provela barem jedna službena, organizirana reforma hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u drugoj polovini 13. stoljeća, nakon uvođenja prvih glagoljskih misala i brevijara "po zakonu rimskoga dvora". Važno mjesto u dokazivanju ove teze pripada Kukuljevićevom odlomku misala. Neposredni povod za ovu reformu vidim u potrebi da se hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi usklade s autoritativnim latinskim tekstovima, s tim što se ovaj zahtjev mogao osobito jako osjećati upravo u ovo vrijeme zbog pretpostavljene (ali, opet, ne dokazane!) promjene u papinskoj politici prema slavenskoj liturgiji, kao što je mislio Vajs. Glavni razlog za reformu ne bi se nalazio u razvoju čakavskih dijalekata koji je doveo do grafijsko-

³⁰ Za kasniji period je najvažnije ukazati kod misala na supostojanje i različito ukrštavanje dviju recenzija ili verzija (vidi bilješku 2), na šarolik raspored votivnih misa i ritualnih tekstova u sačuvanim kodeksima, na svjesno leksičko i fonetsko ponarodnjavanje u Hrvojevom misalu, kao i na sintaktične (i donekle frazeološke) posebnosti tzv. Prvog oksfordskog misala (MS Canon Liturg. 373 Bodlejske knjižnice; up. Corin, *The New York Missal*, 248, za jedan primjer, ali i na mnogim drugim mjestima u tom rukopisu). Kod brevijara imamo ne samo dvije recenzije ili verzije lekcija, analogne onima u misalu (up., A. Corin, "Variation and Norm in Croatian Church Slavonic", *Slovo* 41/43, 1993, 155-196, posebno 169-174; Vajs, *Liber Iob*, 66; Ribarova, "Knjiga proroka Jone"), već i naizgled kaotičnu šarolikost sadržaja pojedinih rukopisa (up., npr., opise kod Vajsa, *Nejstarší breviár chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář vrbnický)*, Prague, Nákladem Král. české společnosti nauk, 1910).

³¹ Usp. J. Reinhart, "Eine Redaktion...", 203-204; id., *Untersuchungen*, osobito 3. glavu.

ortografskih nedosljednosti i do slučajeva nejasnoće na morfološkom, sintaktičnom i leksičkom planu. Ipak, u pripremi novih knjiga sasvim je prirodno da bi se redaktori (eventualno i prevoditelji) ovom prilikom obračunali s nakupljenim inventarom jezične problematike. Na taj način, došlo bi i do grafijsko-ortografsko-lingvističke reforme u liturgijskim knjigama (misalu i brevijaru), koja se onda, zbog autoriteta ovih novih, ispravljenih knjiga, mogla u većoj ili manjoj mjeri proširiti u razne druge žanrove.

Na kraju, ne treba izgubiti iz vida da se zaključci do kojih ovdje dolazim zasnivaju najviše na materijalu misala. U kolikoj će ih mjeri složenija i mnogobrojnija građa brevijara opravdati, valja tek istražiti.

SUMMARY

The liturgy of the papal Curia, most likely in a Franciscan redaction, was probably known in Croatia as early as the first half of the thirteenth century, and a Slavonic version of the new liturgical books probably existed by the middle of the century. However, a number of facts speak in favor of a secondary reform or revision of the Croatian Glagolitic liturgical books during the *second* half of the 13th century. A central role in suggesting and justifying this thesis belongs to the so-called Kukuljević Missal Fragment. The language and text of this single leaf already represent the Curia missal, but differ in significant respects from what is found in *all* complete codices of the *Missale plenum* from the 14th and 15th centuries.